

*Apžvalgos. Recenzijos. Pastabos
Opinions. Reviews. Observations
Überblicke. Rezensionen. Anmerkungen*

DĖL RYTŲ AUKŠTAICIŲ TARMĖS SKIRSTYMO

Gerai suklasifikuoti tarmes įmanoma tik tada, kai kalbos plotas yra kruopščiai ištirtas, kada jau žinomas visos svarbesnės izoglosos. Tačiau praktiškas tarmių tyrimo darbas verčia klasifikuoti (skirstyti) tarmes, kad ir netobulai, jau darbo pradžioje. Rytų aukštaičių tarmė prieš karą buvo nepalyginti mažiau ištirta negu vakarų (ir pietų) aukštaičių ar žemaičių tarmės, todėl ją suskirstyti į patarmes ir dar smulkesnius vienetus buvo sunku.

Prof. Antanas Salys, iš dalies sekdamas Kazimieru Jauniumi, tarpukario laikotarpiu pasiūlė rytų aukštaičius (jis vadino *aukštaičiais rytiečiais*) skirstyti į tris patarmes: 1) p á n t i n i n k u s, kurie tvirtapradžius *an*, *am*, *en*, *em* išlaiką sveikus, o tvirtagalius verčią *ən*, *əm*, *ən*, *əm*, taip pat tvirtagalius *q*, *ç* išverčią *ɔ*; *ē*; 2) p ó n t i n i n k u s, kurie minėtus garsus verčią *ən*, *əm*, *ən*, *əm* resp. *ɔ*; *ē* (iš *q*, *ç*) ne tik tvirtagaliuose, bet ir tvirtapradžiuose skiemenyse, ir 3) p û n t i n i n k u s, kurie vietoj *an*, *am*, *en*, *em*, *q*, *ç* turį *un*, *um*, *in*, *im*, *ū*, *ī*. Tačiau gerai ištyrus paaiškėjo, kad jo pantininkų, pontininkų ir pakraštinių puntininkų plotuose iš tikrujų yra daug sudėtingiau. Čia vietomis esama kitokių virtimų, A. Salio dar nežinotų. Antai apie Krekenavą, Ramygalą tvirtapradžiai *an*, *am*, *en*, *em* išlaikomi sveiki, bet tvirtagaliai verčiami *vn*, *vm*, *in*, *im*, taigi iš esmės čia yra puntininkiškas pantininkų variantas, kurio A. Salys nebuvo numatęs. Apie Panevėžį tvirtapradžius šiuos garsus verčia kaip pontininkai, o tvirtagalius – kaip puntininkai, taigi čia vėl savitas puntininkiškas pontininkų hibridas. Apie Pasvalį, Saločius, atvirkščiai, tvirtapradžius taria kaip puntininkai, o tvirtagalius – kaip pontininkai, čia jau pontininkiškas puntininkų hibridas. Be to, ne visur *en*, *em* virtimas yra analogiškas *an*, *am* virtimui: esama tokią šnekštę, kur *án*, *ám* verčiami *ən*, *əm*, bet *én*, *ém* išlaikomi sveiki (Joniškėlis, Vaškai...), taigi pusiau pontininkų, pusiau pantininkų. Maža to, tvirtagalių *eñ*, *eñ* virtimas daug kur priklauso nuo tolimesnio skiemens: prieš minkštą priebalsį būna *eñ*, *eñ*, o prieš kietą – *'əñ*, *'əm*. Išvairovę dar didina gausūs skirtumai nekirčiuotuose skiemenyse.

Balsių *q*, *ç* virtimas irgi daug kur neklauso A. Salio nuostatos. Daugelis pantininkų ir pontininkų *q* kirčiuotą verčia *o* nežiūrėdami priegaidės, o nekirčiuotą taria *ɔ*, tik pakraštyje apie Krekenavą turima *ā* (po kirčiu) resp. *a* (nekirčiuotame skiemenyje). Apie Pasvalį tariama *ū* arba *ɔ* priklausomai nuo

kirčio (ne priegaidės!). Vietoj *e* žodžio viduryje daugelis taria atvirą *e* (kirčiuotas ilgas, nekirčiuotas trumpas, priegaidės nepaisoma), o galūnėje – susiaurėjusį *e* (apie Krekenavą *e*). Rytuose, apie Pasvalį, tariama *ī* arba *e* žiūrint kirčio (ne priegaidės).

Esant tokiai padėciai neįmanoma tiksliai suformuluoti, kas yra tie pantininkai ir kas pontininkai. Atskirti vienus nuo kitų būtų galima tik pagal kirčiuotą tvirtapradžią *án*, *ám* (šiuo dviejų!) tarimą, bet tai turėtų teorinę, bet jokiu būdu ne praktinę reikšmę. Mat žodžių su kirčiuotais tvirtapradžiais *án*, *ám*, kuriuos pontininkai iš tikrujų verčia *ón*, *óm*, yra visai nedaug, vos keliolika (dažnesni *ántis*, *lángas*, *pántis*, *sámtis...*), neskaitant jų priesaginių vedinių. Daug dažniau pontininkų plote vartojami sveiki (neverčiami) tvirtapradžiai *án*, *ám*, būtent, antrinės kilmės (pvz., *támsta*, dat. sg. *tám*, *gerám*, dat. pl. *vaikám*, 1. pl. *dírbam* ir kt.), skoliniuose ir iš bendrinės kalbos atejuisuose žodžiuose (*ángelas*, *bánkas*, *tánkas* ir t.t.), onomatopéjinės kilmės žodžiuose (*ámteléti*, *bámbteléti...*) ir kt. Gali žmogus kalbėti visą dieną ir nepavartoti nė vieno iš tų keliolikos žodžių, turinčių verčiamus *án*, *ám*. Maža to, dėl nuoseklumo turėtume išskirti dar ir *p ú o n t i n k u s*, plg. tarimą *púontis* ‘pantis’ Jotainiai. Pagaliau tokio skirstymo beprasmiskumą rodo tai, kad pagal jį galime suskirstyti tik rytų aukštaičių ploto šiaurės vakarų kampą, o visas kitas kelis kartus didesnis plotas, priklausantis vien puntininkams, tuo būdu lieka nesuskirstytas.¹

1964 m. su Aleksu Girdeniu tikslindami tarmių klasifikaciją pasiūlėme rytų aukštaičius skirstyti kitu pagrindu: į vakarus maždaug nuo Papilio-Vabaliuko-Kavarsko-Giedraičių-Máisiagalos linijos esančiame rytų aukštaičių plote, kur nekirčiuotuose skiemenyse neskiriami ilgieji ir trumpieji balsiai (jie visi būna tik trumpi), siūlėme išskirti *p a n e v é ž i š k i ū*, kurie visus trumpuosius galūninius balsius suplaka į vieną redukuotą balsį (po kieto priebalsio užpakalinį, po minkšto – priešakinį), ir *š i r v i n t i š k i ū*, kur tokio suplakimo néra, patarmes, o į rythus nuo tos linijos, kur nekirčiuotuose skiemenyse balsių ilgumo skirtumas išlaikomas, mes siūlėme išskirti *u t e n i š k i ū*, *a n y k š t é n ū*, *k u p i š k é n ū* ir *v i l n i š k i ū* patarmes pagal tuos pačius kriterijus kaip ir A. Salio klasifikacijoje, tik davus patarmėms kitus pavadinimus (ne pravardinės kilmės, bet pagal svarbiausią tame plote miestą). Toks rytų aukštaičių tarmės skirstymas, kaip ir visa patikslinta tarmių klasifikacija, ilgainiui įsigalėjo ir dabar, galima sakyti, visuotinai vartojama.

Vėliau gilinantis į tarmių skiriamuųjų ypatybių senumą bei kilmę ir apskritai tiriant lietuvių kalbos tarmių istoriją, išryškėjo nuomonė, kad susiformavusios anykštėnų ir kupiškėnų patarmės ilgainiui perskélé pusiau senesnį uteniškių (tipiškiausią rytų aukštaičių) plotą. Po to iš vakarų atslinkusi inovacinė

¹ Detali A.Solio skirstymo kritika išdėstyta leidinyje: *Lietuvos TSR Mokslo akademijos darbai, A serija* 3(31), 1969, 142–146.

panevėžiškių ir širvintiškių banga ilgainiui užliejo vakarinę „uteniškių“ pusę, tik šiaurėje prie kupiškėnų liko vadinamoji Vabalninko šnekta, priskiriama šiaurės panevėžiškiams, bet dar palyginti artima uteniškiams. Be to, dar paaškėjo, kad be Vabalninko šnektos, esama kito „uteniškių“ reliktuose dešiniajame Šventosios krante tarp Kavarsko ir Vidiškių (Gelučiai ir kt. kaimai).²

Neseniai Žaneta Urbanavičiūtė-Markevičienė paskelbė labai įdomų straipsni³, kuriame teigiamą, jog pastarajį „uteniškių“ reliktą apie Gelučius sudaręs didesnis plotas, būtent, visi Kavarsko ir Vidiškių parapijų kaimai (labai svarbus pastebėjimas!), tik šią plotą, jos nuomone, reikėtų skirti ne prie pietų panevėžiškių, bet prie širvintiškių. Ji iškėlė klausimą, ar apskritai vertėjo širvintiškius atskirti nuo pietinių panevėžiškių, juk šios abi rytų aukštaičių patarmės esančios labai artimos. Daugiau esą pamato šiaurinius panevėžiškius atskirti nuo pietinių ir laikyti atskira rytų aukštaičių patarme. Tačiau dabar esą griauti nusistovėjusios klasifikacijos nebeverta.

Dėl iškeltų abejonių ir samprotavimų štai kas pasakyti.

Pirmiausia dėl Kavarsko-Vidiškių parapijų priskyrimo širvintiškiams. Kaip Vabalninko apylinkės, taip ir šios parapijos sudaro pakraštines panevėžiškių šnektas (Vabalninko apylinkės – šiaurės, šios parapijos – pietų panevėžiškių), atmieštas reliktinių uteniškių (Vabalninko apylinkėse) arba jų tėsinio dabartinio širvintiškių (Kavarsko ir Vidiškių parapijos) ypatybų. Pereinamasis Kavarsko-Vidiškių šnektos pobūdis akivaizdus. Antai Vidiškuose sakoma *dárbus* ‘darbas’, acc. pl. *šakùs* ‘šakas’ kaip ir visame pietų panevėžiškių plote (plg. širvintiškių *dárbas*, *šakùs*), bet *šakà* (plg. širvintiškių *šakà*, p. panevėžiškių *šakù*), *dírba* (širv. *dírba*, p. pan. *dírbu*), *kója* (širv. *kóje*, p. pan. *kójì*) su išlaikytu „uteniškių“ refleksu -a (*šakà* atveju ir širvintiškių). Esant tokiai padėčiai, šią pereinamąją šnekta galima būtų priskirti tiek pietiniams panevėžiškiams, tiek ir širvintiškiams. Tačiau kadangi galūnėje a raidos kryptis buvo *a* → *α* → *u* (*u*), tai turinti baigtinių rezultatą *u* (kad ir ne visose formose) ši šnekta labiau priskirtina prie pietų panevėžiškių, negu prie širvintiškių, kurie tokio *u* neturi (ten téra *α* laipsnis). Suprantama, čia reikia dialektologų susitarimo, kaip ir kitais atvejais, kur susiduriama su pereinamosiomis šnektomis.

Dėl klausimo: ar vertėjo širvintiškius atskirti nuo pietinių panevėžiškių? Ir šiuo atveju abejonė keliamą pagrįstai. Iš tikrujų pietinių panevėžiškių, ypač pereinamosios jų šnektos arčiau širvintiškių, yra gana artimos širvintiškiams. Tačiau vienus nuo kitų aiškiai skiria trumpųjų balsių galūnėse likimas: pietiniai panevėžiškių tuos balsius suplakė į vieną garsą (po kietujų priebalsių

² Zinkevičius Z. Dėl rytų aukštaičių patarmių istorijos. – *Baltistica* 16(2), 1980, 138–139.

³ Urbanavičiūtė-Markevičienė Ž. Dar kartą apie rytų aukštaičių tarmių ribas. – *Kalbotyra* 43 (1), 1994, 85–87.

užpakalinį v , po minkštujų – priešakinį \varkappa), o širvintiškiai tokio suplakimo neturi. Tai lémé nevienodas $a \rightarrow \alpha \rightarrow v$ galūnėse raidos laipsnis: panevėžiškiai turi v , o širvintiškiai – dar tik α . Pereinamojoje Kavarsko-Vidiškių šnektoje, kaip matémē, tasai suplakimo procesas dar nepasibaigęs, kai kurios formos išlaikė a ir u , po minkštujų priebalsių e (ia) ir i skyrimą. Sujungus širvintiškius ir pietų panevėžiškius į vieną patarmę, būtų sunku suformuluoti jos skiriamajį kriterijų. Visus panevėžiškius – pietinius ir šiaurinius – į vieną patarmę jungia fonologijos požiūriu labai svarbi ypatybė – trumpujų balsių galūnėse suplakimas.

Šiaurės panevėžiškių išskyrimas į atskirą rytų aukštaičių patarmę, nežiūrint jų gana didelio skirtumo nuo pietų panevėžiškių, sudarytų nemaža praktinio pobūdžio sunkumą. Imkime ryškiausią šiaurės ir pietų panevėžiškių skirtumą – trumpujų balsių galūnėse virtimą murmamaisiais ir jų išnykimą. Labai sunku, tiesiog neįmanoma nustatyti, kur garsas jau murmamasis ir kur dar tik stiprai redukuotas. Net ginčijamasi, kur jo iš viso nebéra ir kur dar esama tam tikrų liekanų. Aišku, kad tokia ypatybė, nesudaranti ryškios izofonos, negali eiti patarmės skiriamuoju kriterijumi, ji tegali būti laikoma tik tos patarmės dalijų skirtumu. Tas pat pasakytina dėl kitų svarbiųjų skirtumų, kurių daugelis irgi nesudaro aiškiai apčiuopiamų izofonų (išskyrus gal tik visuotinį kirčio atitraukimą, bet šis būdingas ne visiems šiaurės panevėžiškiams, išimtį sudaro Biržų kampas), kaip antai straipsnio autorės nurodomas ryškesnis šiaurės panevėžiškių plote (lyginant su pietų panevėžiškiais) balsių tarimas kirčiuotuose skiemenyse, ryškesnés jų priegaidės ir pan. Be to, visos skiriamosios izofonos labai išsisklaidžiusios, nesudaro aiškios ribos.

Antra vertus, diachroniškai žiūrint pietų panevėžiškiai tebéra, pasakytume, ne visai tikri panevėžiškiai, jeigu tipiškais laikysime šiaurės panevėžiškius. Plg. galūnėse trumpujų balsių raidą panevėžiškių plote: $a, u, e, i \rightarrow v, \iota \rightarrow'$. Todėl straipsnio autorės abejonės visai suprantamos, ypač jeigu į šiuose dialektus žiūrime sinchronijos požiūriu. Bet klasifikuojant tarmes negalima neatsižvelgti ir į diachroniją (tarmės istoriją), jos ignoruoti.

Iš viso to, kas pasakyta, darosi aišku, kad pakeitę nusistovėjusį rytų aukštaičių tarmės skirstymą, nieko nelaimėtume, tik darytume painiavą. Beje, ir straipsnio autorė rašo, jog neverta griauti jau nusistovėjusios klasifikacijos. Kavarsko-Vidiškių ir Vabalninko šnektas ir toliau traktuokime kaip pereinamąsias panevėžiškių patarmės šnektas. Tarminių vienetų sandūroje izofonos ne visuomet sudaro ryškius pluoštus, dažnai būna labai išsisklaidžiusios (net pasiekia tarmės viduri), todėl tarmių klasifikaciją lemiantis svarbesniųjų izofonų parinkimas nėra lengvas darbas, neretai gelbsti tyréjų susitarimas.

Minėtame savo straipsnyje (ir kituose pastarojo laiko darbuose) aš paprastai kalbu apie tarminių ypatybų raidą, o ne apie tarmių klasifikaciją, kaip kartais norėtų suprasti skaitytojas. Iš čia atsirado netikslus Ž.Urbanavičiūtės-Markevičienės teiginys, esą aš Gelucių šnektą priskyręs uteniškiams (p. 85). To aš nedariau. Ją laikau tik artima uteniškiams (kaip ir Vabalninko apylinkes)

šnekta, primenančia širvintiškius (p. 139). Beje, žodį uteniškai ir rašiau kabutėse, turėdamas omenyje senajį tos tarmės plotą prieš perskėlimą pusiau.

Žanetos Urbanavičiūtės-Markevičienės straipsnyje pareikšta ir kitų dialektologams aktualių minčių, su kuriomis negalima nesutikti. Idomūs jos samprotavimai dėl Ukmergės miesto tarminės priklausomybės – laiko širvintiškių ir pietinių panevėžiškių sandūros objektu. Tokio požiūrio ir aš visuomet laikiausi⁴, Ukmergės besąlygiškai niekuomet neskyriau nei panevėžiškiams, nei širvintiškiams (autorė lyg ir linkusi priskirti širvintiškiams). Miestas yra trijų ryty aukštaičių tarmės patarmių (iš šiaurės ryty pusės priartėjė anykštėnai) susidūrimo vietoje, bet nepriklauso nei vienai iš jų. Miesto gyventojų kalba mišri, joje galima pastebėti visų trijų patarmių elementų. Kaip ir visuose miestuose, ji labai paveikta bendrinės kalbos įtakos. Dėl buvimo tarmių susikirtimo taške, Ukmergės vardo negalėjau panaudoti patarnei pavadinti (dėl to kartais ukmergiškai man papriekaištauja), nors šis miestas – mano gimtinė.

Idomūs autorės samprotavimai apie vadinausius „ruotininkus“, kur tariama *rō̄tas*, net *ruō̄tas* ‘ratas’. Dėl tokio tarimo ji rašo: „Priežastis tikriausiai yra dviejų balsių ilgumo sistema. Mat čia vokalizmas yra iš esmės kaip širvintiškių, išskyrus „rotininkavimą“. Jei būtų išlaikyta *rō̄tas*, *gēras* kaip kitų anykštėnų, *ɔ*, *ɛ* turėtų pailgėti ir *a*, *e* sutaptų su *o*, *ē*. Ir vietoj *lapas*, ir vietoj *lopas* kirčiuotoje pozicijoje turėtume *lōpas*, nekirčiuotoje *lapēl'is*. Balsių *o* ir *ē* sutapimas su *a* ir *e* būtų labai nepatogus, balsynas taptų labai nediferencijuotas. Reikia turėti galvoje, kad šiose šnektose nekirčiuotoje pozicijoje ir taip jau sutampa *a*, *o* ir *uo*, *e*, *ē* ir *ie*. Dar dviejų balsių porų sutapimo jau tikrai būtų per daug. Todėl *ɔ*, *ɛ* buvo padiftongizuoti“ (p. 86). Su šia išvada galima būtų sutikti. Tačiau pastebėtina, kad pats pietinis anykštėnų kampus – Lyduokių parapijos pietvakarinė dalis Ukmergės link (Nūotekų, Juodáusiu, Jogvilių ir kt. kaimai) „neruotininkuoja“ (čia tariama *rō̄tas*), nors vokalizmas dar artimesnis širvintiškiams, negu tų, kurie „ruotininkuoja“ (ten esama polinkio į „žadininkavimą“). Prisimintinas ir „puontininkavimas“ (Jotainiai). Reikėtų gerai ištirti visų šnektų vokalizmą fonologijos požiūriu.

Isidémétinos autorės mintys apie keistą šio krašto anykštėnų ir širvintiškių šnektą *au*, *ai*, *ei* monoftongizaciją tvirtagaliuose ir nekirčiuotuose skiemenyse, ypač atvirame žodžio gale (tarima *matū* ‘matau’, *miškā* ‘miškai’, *gāudi* ‘gaudei’), kuria sieja su visišku spūdžio perkėlimu į antrajį dvibalsio sandą.

Negalima nepritarti autorei, keliančiai parapijų ribų reikšmę izofonų nusistovėjimui. Tai seniai pastebėta. Parapijų ribos yra senos ir pasižymi pastovumu. Kas kita rajonų ar apylinkių ribos, kurios palyginti naujos, be to, nuolat kaitaliojamos. Dialektologai gali į pastarąsias nekreipti dėmesio, tačiau ignoruoti parapijų ribų nevalia.

Zigmas Zinkevičius

⁴ Žr. Zinkevičius Z. Ukmergės rajono tarmė. – *Mūsų kalba* 4, 1978, 28–31.